

GEREBEN FERENC

Az anyanyelv az identitástudat szerkezetében¹

„Mir wölle bleiwe wat mir sin”

(XV. századi luxembourgi polgárház falfelirata)

Könnyen belátható, hogy egy emberi közösség öndefiniálása során, más jegyek mellett, szerepet kap (ha van ilyen!) a közös anyanyelv is. A kérdés igazából az, hogy ez a szerep milyen természetű és milyen intenzitású. Az alábbiakban e kérdésre *empirikus* alapon kívánok válaszolni,² mégpedig közel 2500 magyar ajkú, hét közép-európai országban élő felnőtt válaszadó megnyilatkozásai alapján.³

Mielőtt az anyanyelv és az azonosságtudat kapcsolatának vizsgálatában elmélyednék, szükségesnek látszik annak tisztázása, hogy a kutatás során hogyan értelmeztem az identitástudat fogalmát. A mottó, egy luxembourgi házfelirat - magyar fordításban annyit tesz, hogy „azok akarunk maradni, akik vagyunk” - jól ragadja meg az identitástudat egyik nagyon fontos sajátosságát, amelyre különösen a kis népek, az alávetettségben, veszélyeztetettségben és kisebbségben élő közösségek nagyon fogékonyak: *a fennmaradásra* való törekvést, a vágyat a lényegesnek ítélt jegyek, tulajdonságok megőrzésére, ami lehetővé teszi, hogy a személyek és közösségek tartósan azonosak maradhassanak önmagukkal. A tartósságérzet óhajta viszont feltételezi annak előzetes tisztázását, hogy *milyennek* kívánunk megmaradni, tehát hogy *kik vagyunk, mik vagyunk, honnan jövünk*. És persze további kérdések is válaszra várnak.

Az identitástudat összetett, „*vertikálisan*” és „*horizontálisan*” egyaránt rétegezett fogalom. Az önmeghatározás egyik - „*vertikális*” - mozzanataként az egyén elhelyezi magát a lépcsőzetes társadalmi erőterben, tisztázza, hogy milyen kapcsolatot, milyen kötődéseket épít ki (vagy fogad el) a *társadalmi közösségek különböző szintjeivel*, a családtól a lokális és szakmai csoportokon, valamint a felekezeti és nemzeti közösségen át egészen az emberiségig. Az identitás másik-„*horizontális*”-megközelítési módja arra törekszik, hogy a fenti közösségekhez való viszony egymás „*mellett*” elhelyezkedő különböző *színtereit* (a csoport-hovatartozás értelmi-érzelmi megélését, a csoportönképet, kulturális és vallási identitástudatot stb.) mutassa be. Az identitástudatnak a virtuális térbeliség mellett van *egy időbeli* dimenziója is, amely a (családi, nemzeti stb.) múlttal kapcsolatos tudati képektől - a jelenen át - a jövőről alkotott elképzelésekig (jövőkép) terjed.

Az alábbiakban a vertikális szintek közül *a nemzeti identitás* fogalmát emeljük ki, s nem csak azért, mert jó *köztes* - nem túl egyedi, de nem is túl általános kötődéseket kifejező - kategóriának ígérkezik. Választásunk indokaként megemlíthetjük azt a tény is, hogy vizsgálatunk ugyan hét ország állampolgáira terjedt ki, de a megkérdezettek egyazon (magyar) nemzetiséghez tartoztak. Nagy többségük *kisebbségi* sorban él, s ez identitásuk megélésének olyan sajátossága, amely joggal kelti föl a kutatói kíváncsiságot.

Az azonosságtudat horizontális tagoltságú szempontjai közül az alábbiakban kettőt emelek ki: a nemzeti *hovatartozás-tudatot*, amelyet tetszőleges (emocionális és racionális) jegyekből maguk az interjúalanyok építettek fel, válaszolván arra a kérdésre, hogy „mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?”. A másik témakör pedig az

identitástudatot befolyásoló társadalmi tényezők szerepére vonatkozik, ennek részletesebb ismertetésére később visszatérünk.

Természetesen vizsgálódásunk az identitástudatnak elsősorban azokat az alkotóelemeit veszi górcső alá, amelyek a *nyelvi összetartozás-tudattal, az anyanyelvvvel* kapcsolatosak. Ahhoz azonban, hogy a nyelvhez való viszony szerepe és jelentősége az azonosságtudat szerkezetén belül kellően megvilágosodhassék, először a maga egészében kell szemügyre vennünk ezt a struktúrát.

„Mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?”

Az alcímben feltett kérdés nyitott volt, tehát nem adtunk meg válaszlehetőségeket. A spontán válaszok gazdag választékát tartalomelemzéssel soroltuk be különböző típusokba. Az így létrejövő egységek részint az identitásvállalás különböző előjelű és intenzitású minőségeire utaltak, másrészt olyan tényezőkre (például anyanyelv, kulturális hagyomány stb.), amelyekhez kötődve az emberek a hovatartozás-tudatukat megélik, amelyekre támaszkodva önazonosságukat realizálják. Ezeket a válaszelemeket az első táblázat országonkénti bontásban mutatja be. A táblázat adatainak elemzését (a regionális eltérések és a rétegspecifikus vonások elemzésével együtt) már másutt elvégeztem (Gereben 1995; Gereben 1996/b). Ezért itt most csak arra utalnék, hogy a válaszok feltárt szerkezete azokat igazolja, akik úgy vélik, hogy a magyarsághoz való tartozást elsősorban nem a vérségi leszármazás, hanem jórészt az *anyanyelvhez, a kultúrához, a történelmi (és vallási) hagyományokhoz és szokásokhoz* fűződő vállalásos kötődés teszi. (Az első táblázat tanúsága szerint főleg kisebbségi helyzetben!)

Az Illyés Gyula-i virtuális haza (lásd a *Haza a magasban* című költeményét!) kohéziós energiáit - a nyelv, a kultúra, a hagyomány mellett - erős *érzelmi töltés* (főleg Kárpátalján), valamint *tevőleges elkötelezettség*, a fennmaradásért megpróbáltatásokat és küzdelmet is *vállaló erkölcsi tartás* (lásd elsősorban Erdélyben) szintén táplálja. A közép-európai magyar népcsoportok körében az azonosságtudat fogalmának tehát elsősorban *nem etnikai*, hanem *etikai*, valamint *kulturális* és *emocionális* jelentése van, vagyis bátran beszélhetünk - a ma oly divatos „etnikai” helyett - *nemzeti* identitástudatról.⁴

Ami az *anyanyelvet* illeti, Szlovákiában, Romániában, Kis Jugoszláviában és Szlovéniában az emberek 10-15 százaléka tartja identitása részének, Ukrajnában, Ausztriában és Magyarországon 5-10 százaléka. Általánosságban elmondhatjuk, hogy *az anyanyelv a kisebbségben (kétnyelvűségben) élő magyarok önazonosságának megfogalmazása során fontosabb szerepet játszik, mint az anyaországban*. Rétegspecifikus vonások nem mutathatók ki, legalábbis olyan módon nem, hogy azok minden vizsgált országban észlelhetők lennének, vagyis az anyanyelvet a kevésbé képzett és a tanultabb csoportok egyaránt fontosnak tekintik (kivéve egy-két országot, köztük Magyarországot, ahol ez elsősorban a magasabb végzettségűek sajátja). Több régióban viszont (Szlovákia, Kárpátalja, Erdély) elsősorban a *fiatal felnőttek* (18-30 évesek) hangsúlyozták az anyanyelv szerepét identitásukban, főként azok, akik *többségi nyelvű iskolába* jártak. Az anyanyelvnek az öndefiníálási folyamatban játszott fontos szerepe *hiányérzetet* is kifejezhet. Ezt támasztja alá az a tény is, hogy többnyire olyan vidékeken nő a fontossága, ahol a magyarság nem tömbben, hanem (például Szlovákia bizonyos részein) szórványhelyzetben él.

1. sz. táblázat *Mit jelent az Ön számára magyarnak lenni? (Tartalomelemzéssel feltárt választómotívumok előfordulása hét ország magyar nemzetiségének százalékában 1991-1995)*

Választómotívumok	(Dél-) Szlovákia	Ukrajna Kárpátalja	Románia Erdély	Kis-Jugoszlávia (Vajdaság)	Szlovénia (Muravidék)	Ausztria (főleg Bécs, Linz és Wels)	Magyarország (vidék)
Nincs semmilyen válasz	3,9	3,3	3,5	2,2	7,6	5,4	4,1
Nincs érdemi válasz (nem tudja stb.)	3,7	2,6	3,9	2,8	1,0	4,0	5,4
Rossz érzés, semmi jót nem jelent (elszenvedő attitűddel)	1,3	2,3	2,4	4,7	2,9	4,9	4,3
Közömbös, semmi különös („mindegy, mi vagyok” stb.)	5,0	2,3	7,6	10,9	6,7	9,4	5,6
Természetes adottság	16,8	17,2	6,7	20,6	26,7	9,4	17,2
Tartozni egy szűkebb közösséghez (családhoz, településhez, tájhoz stb.)	5,6	1,0	3,5	2,5	1,9	4,1	14,4
Tartozni egy tágabb közösséghez (etnikumhoz, nemzethez, hazához stb.)	4,3	3,0	3,9	4,1	11,4	14,4	15,7
Anyanyelv, nyelvi összetartozás	11,7	6,6	12,1	13,1	15,2	8,1	8,8
Kulturális, történelmi hagyomány, (vallási) szokások, sajátos gondolkodásmód	8,4	10,2	13,6	13,7	13,3	19,3	8,4
Büszkeség, önérzet	17,1	27,7	17,4	13,4	15,2	17,0	8,4
Egyéb pozitív jellegű érzés (öröm, boldogság, hazaszeretet stb.)	31,7	33,7	27,4	29,4	30,5	33,2	26,6
„Itt élned, halnod kell” („itt születtem, itt kell meghalnom” stb.)	7,6	6,6	5,2	7,5	1,9	2,2	14,0
Feladat, felelős cselekvés, az áthagyományozás kötelezettsége	8,0	12,3	21,1	8,8	17,1	12,6	8,4
Nehézségek, hátrányos helyzet vállalása, harc a fennmaradásért	7,3	12,2	23,3	15,0	3,8	4,1	5,2
Együtt	132,4	145,0	151,6	148,7	155,2	148,1	149,5
N =	463	303	536	320	105	223	464

Az anyanyelv pozitív és negatív holdudvara

Tartalomelemzéssel megismerhetjük az identitástudat főbb alkotóelemeit, összetételének arányait és minőségét, valamint kötődését más értékekhez. A struktúra belső szerkezete akkor válik nyilvánvalóvá, ha az egyes elemeket nem egymástól elszigetelten (mint az első táblázatban), hanem *egymáshoz való viszonyukban* vizsgáljuk meg. (Erre az ad lehetőséget, hogy az egyes elemeket általában nem önmagukban, hanem másokkal együtt említették meg a felmérések során.) Emeljük ki a számunkra most legfontosabbat, az „anyanyelv, nyelvi összetartozás” elemét, és a Yule-Kendall-féle asszociációs együttható (Q) segítségével nézzük meg, hogy milyen más elemekkel fordul elő a matematikai valószínűségnél lényegesen nagyobb arányban, illetve melyeket *taszít* (közös előfordulásuk minimális). A vonzást a pozitív, a taszítást a negatív számok jelzik; a kapcsolat növekvő intenzitását a szám értékének növekedése, a +1 és -1 értékekhez való közelítése jelzi.⁵

Az „*anyanyelv, nyelvi összetartozás*” elem által erősen *vonzott*, illetve *taszított* identitáselemek a kapcsolat intenzitásának csökkenő sorrendjében a következők voltak (az összes határon túli megkérdezett - 1950 felnőtt személy-válasza alapján):

<i>Vonzott identitáselemek</i>	<i>Q</i>
Kulturális, történelmi hagyomány (vallási) szokások, sajátos gondolkodásmód:	+0,659
Feladat, felelős cselekvés, az áthagyományozás kötelezettsége:	+0,611
A tágabb közösséghez (etnikumhoz, nemzethez, hazához, stb.) tartozás:	+0,226
<i>Taszított identitáselemek</i>	<i>Q</i>
Rossz érzés, „semmi jót nem jelent” (elszenvedő attitűddel):	-1,0
Közömbös, semmi különös („mindegy, mi vagyok” stb.):	-0,911
Büszkeség, önérzet:	-0,600
Természetes adottság:	-0,555

Azok a kisebbségben élő magyarok tehát, akik magyarságuk meghatározása során önazonosságuk fontos részeként - spontán módon - anyanyelvüket is felsorolták, az átlagnál erősebb készletet éreztek a *kulturális és történelmi hagyományok, a sajátos mentalitás és szokásvilág, valamint a tevőleges, a sajátos értékek áthagyományozását is fontosnak tartó identitástudat* vállalására, illetve a közös kultúrájú nagyobb közösséghez (nemzethez) való tartozás tudatosítására. Miközben *erősen elhatárolódtak a negatív és közömbös identitástípusoktól, nemzeti büszkeségük* (sokak számára talán meglepő módon) mérsékeltebb (erre még visszatérünk), ugyanakkor az önazonosságot nem tekintik magától értetődő - különösebb önreflexió nélküli - *természetes adottságnak*.

Ezeket az összefüggéseket a Magyarországot körülvevő hat ország magyar nemzetiségű polgárainak összesített adatai alapján állapítottuk meg, de - némi hangsúlyeltolódással - országoként külön-külön is konstatáltuk. A kultúra, a hagyomány- és szokásvilág, valamint a cselekvő, feladatként megélt identitásvállalás mindenütt az anyanyelvhez erősen kötődő identitáselemnek bizonyult. A valahová (tágabb közösséghez) tartozás érzése már nem annyira: Kárpátalján inkább csak *a szűkebb körű* (családi, lokális) *közösségvállalás* mutatkozott anyanyelvfüggő elemnek, az ausztriai és a szlovákiai magyarok közösségérzete sem szűkebb, sem tágabb értelemben nem tartozott az anyanyelv szoros vonzáskörébe.

Ami a *taszított* identitáselemeket illeti (amelyektől az anyanyelv praktikusán elhatárolódik), a *negatív* és *közömbös* minden országban listavezető, és a délszláv térséget leszámítva *a természetes adottságként* megélt azonosságtudat is minden magyar ajkú csoportban erősen *taszított* minőségnek látszik (valószínűleg a benne kifejezett vállalás nagyon mérsékelt aktivitási szintje miatt).

Itt vissza kell térnünk a *nemzeti büszkeség és önérzet* érzésével jellemezhető identifikációs típusra, amely az anyanyelv által *taszított* kategóriaként szerepelt. A *taszítás* összesített értéke ($Q = -0,600$) a szlovákiai, kárpátaljai, vajdasági, szlovéniai magyarság körében tovább növekedett (Szlovákiában például $Q = -0,852$), sőt Szlovákiában és Erdélyben a *taszító hatás* átterjedt *a pozitív érzések* másik identifikációs kategóriájára (magyarnak lenni *jó érzés, öröm, boldogság* stb.) is. Ennek az a magyarázata, hogy akik önazonosságukat pozitív érzésként élték meg, azok általában megelégedtek az emócionális nyomatókos hangsúlyozásával, és ritkábban említettek meg más motívumot is. Vagyis *az erősen érzelmekre apelláló identitástípusoknak meglehetősen alacsony volt a társulási hajlandóságuk*, illetőleg meglehetősen egysíkúnak és differencialatlannak mutatkoztak. Ugyanez mondható el (fokozottabb ménékben) a

negatív és a közömbös típusról, és bizonyos mértékig arról is, aki *vállalja a* kisebbségi helyzetből adódó *nehézségeket* és *a fennmaradásért vívott harcot*. Ezek az identitáselemek általában csak taszító vagy közömbös kapcsolatokkal rendelkeznek, egy-egy markáns nézet hangsúlyos (esetleg elszánt) képviselővel hajlamosak *önmagukban betölteni* egy-egy válaszadó megfogalmazott azonosságtudatának közel teljes tartományát.

Nem így *a feladatban, felelős cselekvésben* gondolkodó identitástípus, amely ugyancsak meglehetősen markáns és eltökélt álláspontot tesz tanúbizonyságot, de ezt nem olyan emocionálisan és heroikusan teszi, mint az előbbiek, inkább *konstruktív* módon, e típus társulási hajlandósága is nagyobb, s ez - többek között - az anyanyelvhez mint identitáselemhez való vonzódásában is kifejeződik.

Az anyanyelvhez való viszony - mint tapasztaltuk - az identitástudat nyitott, más elemekkel összefonódni kész részei közé tartozik, amely a jelek szerint főként a- negatív és pozitív értelemben egyaránt- szélsőséges vagy éppen túl lagymatag („természetes adottság) elemektől különül el, és *leginkább az identitástudatnak a konstruktív, építő jellegű, a kultúrára, közösségre, az áthagyományozás feladatára koncentrálnak alkotóelemeihez vonzódik*.

Ezeket a következtetéseket kisebbségi helyzetben élő interjúalanyok válaszaiból vontuk le. Az identitástudat szerkezeti vizsgálatát azonban kontrollként - anyaországi mintán is elvégeztük. Az anyanyelv vonzási és taszítási erőtere nagyon hasonlított a határon túli magyarokéhoz (még a Q-értékek nagysága is hasonlatos volt). *Egyetlen* lényeges eltérésre bukkantunk: az identitást *feladatként, felelős cselekvésként* megélő, az értékek *áthagyományozását* vállaló magatartás, amely kisebbségi helyzetben az anyanyelvi kultúra szilárd támaszának bizonyult, az egynyelvű anyaországi körülmények között elvesztette anyanyelvet ápoló, védelmező hatását, miután nem tartozott az anyanyelv vonzáskörébe. (A meglehetősen erős vonzást szolid taszító kapcsolat [$Q = -0,326$] váltotta fel.) Természetesen joggal hiányolhatjuk vagy kevesellhetjük a magyarországi identitástudat anyanyelvőrőző attitűdjét, meg kell azonban állapítanunk, hogy ahol a legnagyobb szükség van rá, *a kisebbségi helyzet* többnyelvű (és a kisebbségi nyelvekkel szemben korántsem mindig barátságos) közegében,⁶ ott az azonosságtudatnak ez az önvédelmi funkciója jó határfokkal működik.

Az identitástudat térszerkezete

Ahhoz, hogy szemléletes képet adjunk az identitástudat *tejes szerkezetéről*, a sokdimenziós skálázás MINISSA-eljárását hívtuk segítségül, amely térképszerűen képes bemutatni az identitáselemek egymáshoz viszonyított helyzetét (1. ábra). Attól függően, hogy a válaszadók az egyes elemeket a matematikai valószínűségnél nagyobb vagy kisebb mértékben említették együtt, az egyes elemek közelebb, illetve távolabb kerültek egymáshoz. A vonzási és taszítási kapcsolatok itt nemcsak bilaterálisan, hanem egyszerre minden irányban működnek, ezért indirekt módon a struktúra főbb erővonalairól, rendeződési elveiről is információkat kaphatunk. (Az 1. ábrán minden olyan identitáselem szerepel - rövidített leírásban -, amelyet részletesebben az első táblázat ismertet.) Emlékeztetésül megjegyzem, hogy ezek az elemek a „mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?” megfogalmazású, nyitott kérdésre adott spontán válaszok elemzése során különültek el egymástól.

Ha az első ábra identitásstruktúrájában az egyes dimenziókban megjelenő *rendező szempontokat* keressük, akkor - erős leegyszerűsítéssel és némi bizonytalansággal - a vízszintes tengelyt a „negatív” és a „pozitív” identitás, a függőlegest pedig az emocionalitás és a ráció dimenziójának nevezhetnénk.

Nézzük meg közelebbről az identitáselemek szóródását a *vízszintes tengely* mentén. A negatív tartomány szélén, a centrumtól legtávolabb a rossz érzésként megélt *negatív identitást* találjuk, s kissé föltebb, a centrumtól ugyancsak jó távol a *közömbös* típus helyezkedik el, tehát a koordináta-rendszer bal szélén az elutasított és hártott identitástudat látható. A pozitív tartomány felé haladva (de még az origó előtt) helyezkednek el az identitás elfogadásának tétova esetei: a nemzeti hovatartozást *természetes adottságként*, különösebb töprengést nem igénylő tényként elfogadó vélemény és az „*itt élned, halnod kell*”, amely-poétikus köntösben ugyan-de az „*itt születtem, itt fogok meghalni*” típusú, az előzőhöz hasonlóan ugyancsak meglehetősen reflektálatlan álláspontot fogalmazza meg.

Kép

1. ábra *A nemzeti hovatartozást befolyásoló tényezők térszerkezete hat közép-európai országban élő magyar nemzetiségű felnőtt népesség körében*

A nehézségeket és a fennmaradásért a küzdelmet is *vállaló* vélemény igazi helye a vízszintes tengely pozitív oldalán lenne, valószínű, hogy a benne rejlő (bár vállalt) negatív elemeknek a rossz érzéseiben megmaradó, negatív identitástípussal való távoli rokonsága vonzotta át a negatív oldalra. A pozitív oldalon a legszélső pontot meglehetősen logikusan a „*pozitív (jó) érzés*” kategóriája foglalja el, a többi választípus az identitás *vállalásának* és pozitív hangoltságának változatos gyűjteményét adja.

A *függőleges tengely* negatív előjelű (alsó) része az *emóciók* birodalma: az itt elhelyezkedő véleményeknek általában erős (pozitív vagy negatív) érzelmi töltése van. A tengely mínusz előjelű tartományának végpontját a *büszkeség és önérzet* jelöli ki, míg a pozitív előjelű (fenti) szakasz *racionálisabb, instrumentálisnak* is nevezhető elemekből építkezik. Itt az identitástudat nem annyira (vagy nem elsősorban) az érzelmekhez, hanem bizonyos társadalmi intézményekhez kötődik: közösségekhez, kulturális javakhoz, anyanyelvhez.

Az *anyanyelv, nyelvi összetartozás* mint identitáselem az önanazonosságtudat struktúrájának „jobb felső” rekeszében, pontosabban a függőleges és vízszintes tengelyek pozitív előjelű szakaszainak *átlóvonalán* helyezkedik el, viszonylag közel az origóhoz, ami centrális szerepét hangsúlyozza. Közelében ott találjuk azon identitáselemeket, amelyeket már korábban is mint közeli rokonait ismertük meg: a (nyelvi) *közösséget*, a szellemi *kultúra* javait s a *tevékeny, feladatokban* gondolkodó identitástípust. Az anyanyelv az önanazonosság-tudat struktúrájának olyan mezejében található, amely az identitás *vállalásának*, valamint (a túl markáns érzelmi attitűd helyett) elsősorban *racionális-konstruktív* megközelítésének lényére egyaránt utal.

A nemzeti hovatartozást befolyásoló tényezők

Megvizsgáltuk a nyelvhasználat, az anyanyelv szerepét az identitás kialakításában az interjúalanyok által különösen fontosnak tartott tényezők körében is. E témával

kapcsolatban nem kérdőíves felmérés készült, hanem 1995-96 telén kiegészítő *mélyinterjúkat* végeztünk.⁷ Az irányított beszélgetések során ugyanis vegyesen szerepeltek mélyebb beszélgetést inspiráló, valamint „szabályos” (kérdőívekben szokásos) kérdések. Ez utóbbiak közül az egyik így hangzott: „véleménye szerint az alábbi tényezők közül melyeknek van az identitás befolyásolásában különösen fontos szerepe?” A kérdés - ellentétben a fentebb tárgyalt identitáskérdéssel - zárt volt, a 15 előre megadott válaszlehetőségből tetszőlegesen számút lehetett megjelölni (2. sz. táblázat)⁸.

A nemzeti identitást befolyásoló tényezők fontossági sorrendje (az említések csökkenő arányában)	Az említők százalékos arány (N=60)
(Anya)nyelv, nyelvi összetartozás	82
Család, szülők, családi nevelés	81
Hagyományok és szokások (mentalitás)	77
Származás (születés, ősök)	77
Szülőföld (szűkebb környezet)	75
Kultúra, művészetek, tudományos ismeretek (népművészet, olvasáskultúra stb.)	72
Iskolai tanulmányok, nevelés	58
Vérségi kötelék (rokonok)	50
A valahová tartozás igénye	43
Sorsközösség	42
Erkölcsei értékek (helytállás, kiállás stb.)	37
Közös élményvilág	30
Érzelmi hangoltság	28
Vallásosság, felekezeti hovatartozás	27
(Nemzeti) történelem, történelmi tudat*	25
Állampolgári, állami keretek	13
Barátok*	13

* A megjelölt két kategória nem szerepelt az előre megadott válaszok között, így nem is indult azonos eséllyel a többiek versenyében. Ezek a válaszok az „egyéb” kategóriában spontán módon kerültek megfogalmazásra.

Az anyanyelv és a család bizonyult a nemzeti hovatartozás és identitásvállalás meghatározó tényezőjének. A hagyományok, a szülőföld, a szellemi kultúra ugyancsak kiemelt szerepet kapott a nem reprezentatív vélemények sorában. Az eddig említettek-a középmezőnyben szereplő *iskolával* együtt - közös jellemzője, hogy mind értékhorozók ugyan, de általában meglehetősen konkrét keretekkel rendelkeznek. Ismét igazolódott a magyar identitástudat inkább kulturális, mint etnikai természete: *a származás a* negyedik, *a vérségi összetartozás* csak a nyolcadik helyre került. A lista második felében kevésbé körvonalazott, nehezebben megragadható tényezők szerepelnek (*sorsközösség, közös élményvilág* stb.). Az *állampolgárságot* kisebbségi körülmények között feltűnően kevesen tekintették identitásukat meghatározó tényezőnek. A *nyelvet* viszont - nyomatékosítsuk! - a *legtöbben*. Hangsúlyoznunk kell: közép-európai kisebbségi körülmények között tapasztaltuk mindezt; és akik ismerik a helyzetet, azok számára ez nem különösebben meglepő.

Kétségtelenül igaz, hogy a kisebbség iskola céljai (a többségi iskolához képest) hangsúlyozottabban *nyelvi célok* (Lanstyák 1996:11.), de a jelek szerint ez a megállapítás magára a kisebbségi *társadalomra* is érvényes. A nyelv, a hétköznapi érintkezés eszköze, az információk és a kultúra hordozója - kisebbségi helyzetben - *identitást jelző szimbólummá válhat*. Mert szlovákiai, romániai, szerbiai stb. magyarnak ugyanolyan

joga, hogy megőrizhesse és használhassa a maga értékeit, mint amennyire joga volt ehhez a XV. századi luxembourgi polgárnak. Az állami keretek, az állampolgárság súlya az identifikációs folyamatban az állampolgári (beleértve: kisebbségi) jogok szélesedésével, a demokrácia *valós* kiteljesedésével nyilván Közép-Európában is növekedni fog. És lehet, hogy akkor csökken majd a nyelv ilyen mértékű szimbolikus töltése, még ha identitást hordozó jellege minden bizonnyal meg marad is.

Az identitást meghatározó tényezők erőtere

Az egyes identitást befolyásoló tényezők előfordulási arányában az interjúalanyok alacsony száma miatt lehetnek bizonytalanságaink, de egymás közötti vonzási és taszítási kapcsolataik s az ezekből összeálló szerkezeti kép (2. ábra) már megbízhatóbbnak ígérkezik.⁹ A struktúra, amellyel most megismerkedtünk, az identitástudat kialakításában fontosabb szerepet játszó tényezők egymáshoz való viszonyát mutatja be (ráadásul ezek a tényezők egy zárt kérdés előre megadott szempontjai voltak); az első ábra segítségével magának az identitástudatnak a belső szerkezetét, illetve a válaszadó által spontán módon megnevezett „építőkövek” egymásra épülését tanulmányozhattuk. Tehát a két ábra több tekintetben másra és máshogy vállalkozott, de mind a kettő a kisebbségben élő magyarok válaszai alapján készült. (A 2. ábra kategóriáit részletesebb leírásban a 2. táblázat tartalmazza.¹⁰)

Kép

2. ábra *Az identitástudat alkotóelemeinek térszerkezete a határon túli - hat közép-európai országban élő - magyar nemzetiségű felnőtt népesség körében, 1991-1995. Háromdimenziós e járás*

Eddig az eltéréseket hangsúlyoztuk, most mégis egy hasonlóságra kell felhívnia figyelmet: az *anyanyelv* mindkét ábrán (különösen a 2. számún) közel helyezkedik el az origóhoz, vagyis kapcsolatai más elemekkel *centrális* helyzetet teremtenek a számára. A 2. ábra *vízszintes tengelye* (a negatív oldal) egyrészt az identitástudat *etnikai* meghatározóit gyűjti össze a tengely szélén (*származás, vérségi kötelék*), valamint a hozzájuk viszonylag közel álló tradicionális értékeket, mint *család, vallás, hagyomány*. (Egyelőre vonatkoztassunk el a függőleges irányú „kilengésektől”.) A vízszintes tengely pozitív oldala képlékenyebb: a tengely közelében (középtájt) a *közös élményvilág* és a *kultúra* helyezkedik el, az origóhoz viszonyított legtávolabbi pontját (erős függőleges elmozdulással) a *szülőföld* jelöli ki. (Szóval nincs olyan markáns és egyértelmű végpont, mint a másik oldalon a *származás*.) Ez a tengelyszakasz talán a *szellemi kultúra* értékeivel jellemezhető leginkább, beleértve a közös élmény- és érzélemvilág értékeit is. (A *szülőföld* említésének értelmezésére majd csak a függőleges tengely viszonylatában tudunk hipotetikus megállapításokat tenni.)

A *függőleges tengely* negatív szakaszát az *állampolgárság* nyomatékos pozíciója jellemzi, amelyre a „fenti oldalon a *sorsközösség* antipólusa válaszol. Ez jól értelmezhető dichotómia: az egyik (tegyük hozzá: elenyésző kisebbséget jelentő) oldal nemzeti hovatartozását, identitását hajlamos állampolgárságához, az állami keretekhez és normákhoz kötni; a másik (sokkal népesebb) oldal bizonytalanabb, okirattal kevésbé

alátámasztható kapaszkodó után néz, és a kisebbségi sorban osztozó közösség kohéziós energiáiban leli azt föl. Ehhez az ábra szerint még szükség van bizonyos - *érzelmi* szinten is megfogalmazódó - elkötelezettségre és a *valahová tartozás* igényére, valamint a szűkebb *szülőföldről* való kötődésre. No és természetesen az *anyanyelv vállalására*, amely szintén a tengely fenti, pozitív szakasza mellett helyezkedik el, de annyira közel az origóhoz, hogy mindegyik rekeszbe sugároz vonzási energiákat. Szűkebb (egyúttal többnyire erősen vonzott) környezetét a *közös élményvilág*, az *erkölcsi értékek*, a *szülőföld*, a *kultúra* és a *valahová tartozás* igénye, az *érzelem* és az *iskola* alkotja, de vonzása távolabbra is hat: a *vallás*, a *hagyomány* és a *család* pozíciójáig. (Vagyis akik a nemzeti hovatartozás szempontjából a nyelv szerepét nagyon fontosnak ítélték, azok általában az imént felsorolt tényezőket ugyancsak hangsúlyozzák.) Az anyanyelv gazdag kapcsolatrendszerében csak egy kifejezetten taszító jellegű akad: a *származás*.¹¹ (A származás - struktúráján belüli szélső helyzetéből adódóan is-lényegesen több negatív kapcsolattal rendelkezik, többek között a szellemi *kultúra* és a *közös élményvilág* vonatkozásában is.)

Tehát a közép-európai kisebbségi magyarok véleménye szerint abban, hogy az ember milyen nemzethez, néphez tartozónak érzi magát, az anyanyelv kiemelten fontos és centrális szerepet játszik, vagyis vonzáskörébe gyűjti a többi (különösen a nagyobb hatáskörű) meghatározó tényező jelentős többségét. A vizsgált csoport jól érzékelhető véleménye szerint nemcsak a nemzet él nyelvében, hanem a nemzet részét képező nemzeti kisebbség is. Ez a ragaszkodás az anyanyelvhez azonban korántsem jelenti a kétnyelvűség „felmondását” (saját vizsgálatunk is minden régióban a kisebbség intenzív államnyelvhasználatát regisztrálta [Gereben 1996/a: 93-94.]), hanem csak a saját érték óvásának, védelmezésének „luxembourgi” gesztusát - vagyis épp a kétnyelvűség *fenntartásának* a szándékát.

JEGYZETEK

- 1 A fenti tanulmány a *Nyelvi érintkezések a Kárpát-medencében a honfoglalástól napjainkig, különös tekintettel a „magyar páru” kétnyelvűségre* címmel, 1996. nov. 4-5-én Pozsonyban, a Magyar Köztársaság Kulturális Intézetében rendezett konferencián elhangzott előadás írott változata. Az előadás alapját képező kutatást az *Országos Kiemelésű Társadalomtudományi Kutatások* (OKTK) IX. főiránya; valamint a Nemzeti Kulturális Alap Könyvtári Kollégiuma támogatta.
- 2 Mivel e kérdésre - ha érintőlegesen is - más vizsgálat másféle válasza is született (Csepeli-Örkény 1996), mód nyílik az eredmények összevetésére.
- 3 Ugyanennek a felmérésnek az iskolai, illetve a hétköznapi nyelvválasztási-nyelvhasználati szokásokat érintő eredményeiről egy korábbi előadásban számoltam be (Gereben 1996/a). Ugyanott, valamint más helyütt (Gereben 1995) részletesen ismertettem a vizsgálat paramétereit is. Itt annyit említenék meg, hogy a kérdőíves felméréssorozat 1991 és 1995 között hét ország mintegy 120 települését érintette, összesen 2414 18 éven felüli, magyar nemzetiségű személyt. A felmérésbe a következő országokat (régiókat) vontuk be: (Dél-)Szlovákia, Ukrajna (Kárpátalja), Románia (Erdély), Kis Jugoszlávia (Vajdaság), Szlovénia (Muravidék), Ausztria (Bécsben, Linzben és Welsben élő emigráns magyarok; az utóbbi két helyszín vonatkozásában - szíves engedelmével - *Zelliger Erzsébet* felmérési adatait használtam). Kontrollként a felmérést Magyarországon is elvégeztük. A felmérések mintái a magyar nemzetiség részaránya tekintetében (a szórványhelyzettől a tömbmagyar szituációig) közel álltak a reprezentativitáshoz.

Regio . Kisebbség, politika, társadalom 1998. 9. évf. 2.sz.

- 4 Az etnikum szó mai társadalomtudományi használatának anomáliáiról: Szabó 1996.
- 5 A + 1 az abszolút egybeesést, a -1 az abszolút kizárást, a 0 pedig a teljesen közömbös kapcsolatot jelenti.
- 6 Péntek János nagyon fontos tényre hívja fel a figyelmünket: a kisebbségi kétnyelvűség Közép-Európában általában nem természetes, kölcsönös jelenség, hanem „egyoldalú, függő, aszimmetrikus kénszerkétnyelvűség”. (Péntek 1996: 36.)
- 7 Hatvan mélyinterjú készült azokban az országokban, ahol az anyaországot leszámítva - kérdőíves felmérést is végeztünk: Szlovákiában (S településen) 13; Kárpátalján (5 településen) 9; Erdélyben (7 településen) 20; Vajdaságban (6 településen) 10; Szlovéniában (2 településen) 3; Ausztriában (Bécsben) 5 interjú.
- 8 Arra törekedtünk, hogy az interjúalanyok minél változatosabb foglalkozásúak, lakhelyűek stb. legyenek, és hogy ne kapjunk túl idealizált képet, ezért az identitástudat ápolása, megtartása szempontjából „hátrányos helyzetűek” (szórványvidéken, illetve vegyes házasságban élők stb.) közül is többeket megkérdeztünk. Mindezek ellenére 60 interjútól természetesen nem várhatunk reprezentatív eredményeket, csak tájékoztató jellegű, a főbb típusokról tudósító adatokat.
- 9 Ezt az is bizonyítja, hogy a 60 interjúalanyunk a korábban tárgyalt kérdést is feltettük („mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?”), és a válaszuk tartalomelemzését éppúgy elvégeztük, mint az 1950 határon túli (kérdőíves) kérdezettnél: a 60 és az 1950 interjúalany válasza alapján elkészített vonzási és taszítási szerkezetek-főbb vonásaikban - nagyon hasonlítottak egymásra.
- 10 A „barátok” és a „történelem” a többitől eltérő léptéke miatt csak a 2. táblázatban szerepel, a 2. ábrán nem.
- 11 Ez a tény viszont megkérdőjelezi azt a feltevést (Csepeli-Örkény 1996:274.), mely szerint a származás és az anyanyelv - így együtt - lenne az úgynevezett Gemeinschaft-típusú nemzeti identitás két tartópillére. Kételyeink csak fokozódnak ha visszaidézzük az első ábra képét, amely az identitásstruktúrának nem az érzelmet preferáló, hanem a csoporttudatot erősítő *racionális-instrumentális-konstruktív* mezejében jelölte ki az anyanyelv helyét.

IRODALOM

- Csepeli György-Örkény Antal 1996: A magyar nacionalizmus változó arca. In: *Társadalmi riport 1996*. Szerk: Andorka Rudolf, Kolosi Tamás, Vukovich György. Budapest, TÁRKI 272-295.
- Gereben Ferenc 1995: Nemzeti és vallási identitás kisebbségi és többségi helyzetben. *Protestáns Szemle* 3. 197-218.
- Gereben Ferenc 1996/a: Nyelvhasználati szokások kisebbségi helyzetben. In: *Kisebbségi magyar iskolai nyelvhasználat*. Szerk.: Cserniczkó István és Várad Tamás. A 8. Élőnyelvi Konferencia előadásai. Budapest, Tinta Kiadó 91-97.
- Gereben Ferenc 1996/b: Az olvasáskultúra és az identitástudat kapcsolata. *Új Pedagógiai Szemle* 3. 82-91.
- Lanstyák István 1996: Anyanyelvi nevelés határon innen és túl. In: *Kisebbségi magyariskolai nyelvhasználat*. I. m. 11-15.
- Péntek János 1996: Szociolingvisztikai dilemmák. *Korunk* 9. 36-42.
- Szabó A Ferenc 1996: Angolnák a Balatonban. Az etnikum fogalom használatának ellentmondásai. *Hitel* 5. 78-84.

FERENC GEREKEN

Mother Tongue in the Structure of Identity

Empirical sociology has provided help in the examination of the role of the mother tongue in developing a sense of identity in minority groups that live in bilingual environment.

A questionnaire-based survey has been carried out on 2500 adult native speakers of Hungarian in seven Central European countries including Hungary. The results of the survey show that the role that people's attitude towards their mother tongue plays in forming their sense of identity is much more important in minority situation than where the speakers are in majority (e.g. in Hungary).

By applying statistical methods, it can be concluded that those interviewees who mention their mother tongue among the most important elements of their identity also mention, in an extent above average, about *cultural and historic traditions*, about *a characteristic mentality* and characteristic habits, about their acceptance of an identity that emphasizes the importance of *passing down* certain characteristic values, and about the significance of consciously developing a sense of belonging to a larger community with the same cultural background, which is the nation. At the same time, they firmly reject the *negative* and *indifferent* identity types and, though less firmly, the excessively emotional type of identity as well. If, with the so-called Minissa method, we project the structure of identity into three dimensions, the mother tongue will get transformed into such a field of the structure of conscious self identity which expresses both the *acceptance* of identity and a *rational* and *constructive* type of approach to it.